

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1969. –С. 217.
5. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. –С. 172.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 271-b.
7. Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. 136-б.
8. Бекжанова Б. Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Нукус, 2020. 115-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фонетик паралингвистик воситалар, унинг турлари ҳақида фикр юритилиб, қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларидан олинган мисоллар ёрдамида изоҳланган ва уларнинг лингвопоэтик аҳамияти очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются фонетические паралингвистические средства, их виды, поясняются на примерах из каракалпакского героического эпоса, раскрывается их лингвопоэтическое значение.

SUMMARY. The article discusses phonational paralinguistic tools, their types, explains them through examples taken from Karakalpak heroic epics, and reveals their linguopoetic significance.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ӨЛИМ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ЭВФЕМИЗМЛЕР

А.Ж.Матжанова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: табу, эвфемизм, ўлим, этнолингвистика, тилшунослик.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, смерть, этнолингвистика, знание языка.

Key words: taboo, euphemism, death, ethnolinguistics, language knowledge.

Хар бир тилдин қолланыў мўмкиншилиги кең, ал оның байлығы сөз мәнісиниң пайдаланыўынан айқын көринеди. Табу ҳәм эвфемизмлерди изертлеў тил билими, тарийх, этимология, этнолингвистика, этнография ушын әҳмийетли мәселениң бири болып табылады. Буның өзи усы мәселениң зәрүрлигин ҳәм актуаллығын айқынлайды. Табу ҳәм эвфемизмлер туўралы жәхән тил билиминде бир қанша илимий изертлеўлер жүргизилген. Л.А.Булаховский, А.А.Реформатский, Б.А.Ларин эвфемизмди тарийхый көзқарастан әйемги табу тийкарында үйренген. Рус тилинде эвфемизмлердиң қурал ҳәм мақсетлери менен Л.П.Крысин, В.П.Москвин, Е.П.Сеничкина шуғылланған. А.М.Кацев, Н.Ц.Босчаева, Н.Л.Саакаян, Ю.С.Баскова ҳәм Е.О.Милоенко] диссертацияларында англис ҳәм рус тиллериндеги эвфемизмлердиң қасийетлери, Г.А.Вильданованың диссертациясында англис тили эвфемизмлериниң гендерлик тәрәплери ҳәр тәрәплеме көрсетилген. Н.А.Баскаковтың изертлеўинде эвфемизмлер жеке бир миллет, жыныс ўәкиллери (алтай хаяллары сөйлеўинде) тиллериндеги өзгешелик сыпатында үйренилген [3:162].

Ўзбек тил билиминде Н.Исмагуллаев ҳәм А.Омонтурдиевтың илимий жумысларында эвфемизм ҳәдийсеси, олардың стилистикалық қасийетлери, шарўалар тилинде қолланыўшы эвфемизмлердиң тиллик өзгешеликлери арнаўлы изертленген. А.Омонтурдиев эвфемизмди стилистиканың изертлеў объекти ретинде кең көлемде үйренип, “Ўзбек нутқининг эвфемик асослари”, “Профессионал нутқ эвфемикаси” атлы монографияларында, “Бир сўз лугати”, “Сўз қўллаш санъати”, “Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати” сыяқлы жумысларында өзбек тилиниң эвфемизм тийкарларын үйренеди. А.Маматов, З.Холманова, Х.Қодирова ҳәм Д.Рустамованың илимий жумысларында болса фразеологизмлердиң қалиплесиўине эвфемизм ҳәм дисфемизм бирликлердиң тәсири, “Бобурнома” шығармасында қолланған эвфемизмлер, авторлық эвфемизмлери ҳәм де эвфемизмлердиң метафоризациялық қасийетлери анализ етилген.

Түркмен тилинде С.Атаев, қазақ тилинде Ә.Ахметов, тәжик тилиндеги эвфемизмлер туўралы А.Акбаров арнаўлы изертлеў жүргизген.

Ал, қарақалпақ тилинде илимпаз Е.Бердимуратов мийнетлеринде бул туўралы айтылған. Алым “Эвфемизм – заттың я қубылыстың, сондай-ақ ҳәрәкеттиң туўрыдан-туўра аталмастан, жумсартылып,

сыпайы түрде екінши сөз я сөзлер менен айтылыўы”- деп сыпатлайды [2:60].

Улыўма тил билиминде түркий тиллериндеги эвфемизм менен табуды эвфемия қубылысын алым Ә.Ахметов [4] ең дәслеп изертлеп үйренди. Алым табу менен эвфемизмди этнографиялық лексикаға жатқызады: “Хәр қандай этнографиялық лексиканың сыртында белгили бир этнографиялық түсиниклердиң туратуғыны сыяқлы табу менен эвфемизмниң сыртында да олар менен ушласып, астарласып жататуғын этнографиялық түсиниклер атап айтқанда дәстүрли исенимлер, мифлер, үрп-әдетлер салт-дәстүрлер, жәмийетте қалиплескен тил мәдениәты менен байланыслы этикалық нормалар турады” [1:76].

Адам баласы ушын тәбийий қубылыслардың ишиндеги ең қорқынышлысы да сескендиретуғын суўығы да өлим. Сонлықтан ҳәр бир халықтың тилинде “өлим”, “өлди” деген сөзлердиң орнына сол түсиниклерди билдиретуғын дәслепкисинен бирқанша жумсартылған эвфемистлик синонимлер қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги өлимге байланыслы тыйым сөзлердиң де өзине тән өзгешеликлери бар. Қарақалпақ тилинде “өлди” деген сөзди қаза тапты, келмеске кетти, қаўын егиўге кетти, дүньядан өтти, жаны ўзилди, шетнеди, көз жумды, қайтпас сапарға кетти, соңғы сапарға атланды, тақаны таўсылды, деми-күни питти, мәңги көз жумды, мәңги уйқыға кетти, айырылып қалды, жан тәслим қылды, аманатын тапсырды, қайтыс болды, қазаланды, о дүньялық болды, мәңгиге көз жумды, дүнья салды сыяқлы астарлы мәнили эвфемизмлер менен алмастырып қолланған. *Шетнеди* эвфемизми қарақалпақларда көбинесе жас нәрестелер қайтыс болған ўақытта қолланады.

Бундай эвфемизмлерди жасаў ушын ҳәр қандай зыялы, шешен адамның да, тилдиң де мўмкиншиликлери кең. Усының айқын дәлили ретинде қарақалпақ жазыўшылары шығармаларынан мысаллар келтиремиз. Алты ай даўамында төсек тартып жатып қалған аға султан баўыры баялып, жүреги музлап, узақ бир тыныс алды да сулыў қыздай болып доланған бул жақты дүньяның мәртебесин қыя алмастан қапталындағы перзентлерине қайта-қайта телмирип жатып, **мәңгиге көз жумды** [5:280]. Күнлердиң бир күни **деми-күни питти**, жигитлердиң ата-анасы **дүньядан қайтады** [7:65]. Жүрек аўырыўы диагнозы қойылған Нурлыбай да көп өтпей өз үйин “тәрк” етип, **келмеске кетти** [8:89]. Ақсақал,

тәғдирдің исине илаж жоқ, кудағайдан **айырылып қалдық**. Құдаңыздың тойының қызығы жаңа басланған ұақытта “мәнисим болмай тур” деп қыйсайғаны сол аұыллық дұғдыр келемен дегенше кудағай **құдайталаның аманатын тапсырған екен**, денесин алып қиятырмыз,- деди [6:108]. Бала **жақты дүнья менен хошласқан еди** [4:243]. Еситкенлер ким биймезгил **қаза етти** екен деп даұйс шыққан таманға жетиуге асықты [10:152]. Усылайынша әкемиз сол күни ме, я ертеңине ме, **соңғы сапарға атланды** [9:8]. Насыр Камалов та сол жыллары тосаттан **қайтыс болды**. Сол күни жас қыршын күн шыға **үзиледи** [6:172]. Әттең гөдек басым, қулынымның өлимин езім себепши болыппан деген өкинишке өртенип, кешикпей өзі де **дүнья салады** [6:173].

Қарақалпақтар арасында қәлиплескен салт-дәстүр бойынша қайтыс болған қазаны бірден еситтире алмаған. Суұйқ хабарды мүмкиншилиги болғанша астарлап, жумбақлап сездириуге тырысқан. Буның ушын ел арасынан төрели, шешен адамлар таңлап алынған. Әдетте аұыр қайғыны еситтириу эвфемистлик мәнилі сөзлерден басланып, кеуіл айтыу, жубатыу сөзлери менен жуумақланған. Мәселен, К.Мәмбетовтың “Посқан ел” тарийхый романында Орманбет бийдің өлимин анасына еситтириу ушын Сейтим жырау алды менен батырдың ерликлерин, оның өзгеше инсан екенлигин айтып болған соң былайынша жеткереди:

Есипил аққан Едилің,
Еринип ақса қәйтесең,
Жайылып аққан Жайығың,
Жабығып ақса қәйтесең.
Бахтымыз болған байтерек,
Қулап қалса қәйтерсең,
Изіндеги нарт таллар,
Жылап қалса қәйтерсең.
Ақыллы шығар арадан,
Өлип туұылар анадан,
Өпиу ет мени аналық,
Айрылдық даңқлы данадан [5:530] дейди.

Буның өзі қарақалпақ халқының өзине тән салт-дәстүринің бар екенлигин билдирсе, екінши тәрептен “балаң өлди” деп топа-торыстан айтпастан сыпайылап қатнас жасап аұыр қайғыны шаңарақ ағзаларына

билдириу жоллары екенлигин көрсетеди.

Өлим менен байланыссыз ямаса оның семантикалық өриси менен ушласып кететуғын бир қатар түсиниклер бар. Өлим сөзинің синоними ретінде қарақалпақ тилинде әжел сөзи де қолланылады. “*Әжел жетпей өлмек жоқ*” дейди. Әжел менен өлим – адамның жақты дүньядағы тиришилигинің соңы адамзаттың өмир сүриу кеңислиги ұақтының шегин белгилейтуғын философиялық категория.

Соның менен бирге *өлик, әулийе, гөр, көмиу, бейит, сүйек, дене, жерлеу, зырат, қәбир* сыяқлы сөзлер де усы семантикалық топарға жатады. Бул сөзлердің бояулары менен адамға тийер тәсири бирдей емес. Әсиресе, алдыңғы төрт сөздің мәниси жүдә суұйқ. Сонлыктан да, олардан гөре адамға тәсири бирқанша жумсақлау болып, *өлик* сөзинің орнына – *дене, сүйек, әулийе орнына – зырат, гөр орнына – қәбир, көмиу орнына – жерлеу, қойыу* сыяқлы эвфемистлик сөзлер жийи қолланылады. Ал гейде *қәбир, гөр* деген суұйқ сөзлердің орнына *орын, жай* деген эвфемизмлер алмастырылып қолланылады. Сондай-ақ “мархум” деген түсиникти келмеске кеткен, о дүньялық адам т.б. эвфемистлик сөз дизбеклери арқалы билдирсе, “табытты” – ағаш ат, “қәбирди” – кең сарай сыяқлы эвфемизмлер менен алмастырып қолланған. Мысалы,

Келмеске белин байлаған,
Кең сарайын сайлаған,
Қутлы болсын сарайың,
Сарайыңа барайын,
Кешегі кеткен дайымды,
Әлле кимнен сарайын [11:152].

Көрип өткенимиздей қарақалпақ халқы да “өлим, аұырыу, гөр” сөзлерин барынша айтпауға тырысқан. Олардың орнына “қайтыс болды, денсаулығы болыңқырамай жүр” сыяқлы эвфемизмдерди қолланған. “Жақсы сөз – жан азығы” деп барынша сыпайы сөйлеуге умтылған.

Жуумақлап айтқанда, өлим концепти адам санасында пайда болған дәуірден баслап, жәмийетлик санаға тәсири күшли, барлық адамзат мәдениатының жетекши философиялық ұғымларының бири болып табылады. Өлимге байланыссыз эвфемизмлердің өзине тән өзгешеликлери еле де хәр тәреплеме үйрениуді талап етеди.

Әдебиетлар

1. Ахметов Ә. Түркі өркениеті // Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер – Алматы: “Арыс”, 2009. 270-б.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994. 60-б.
3. Вильданова Г.А. Эвфемия и принцип вежливости в современном английском языке: гендерный аспект. – Москва-Берлин: “Директ-Медиа”, 2015. –С.162.
4. Мәмбетов К. Хұждан. Роман. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. 243-б.
5. Мәмбетов К. Посқан ел. Роман. – Нөкис: “Қарақалпақстан”1988. 280-б.
6. Есемуратова Г. Шығармалары. I том. – Нөкис: “Қарақалпақстан” баспасы, 2013. 108-б.
7. Есемуратова Г. Шығармалары. V том. – Нөкис: “Илим”, 2018. 65-б.
8. Турекеева А. Тәғдир сынағы. Повесть. – Нөкис: “Билим”, 2017. 89-б.
9. Нызанов М. Өмирим баяны. Мемуар. – Нөкис: “Jeti iqlim”, 2022. 8-б.
10. Кәримов К. Аға бий. Роман. – Нөкис: “Билим”, 2017. 152-б.
11. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980. 223-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тил маданиятининг муҳим масалаларидан бири ўлим билан алоқадор эвфемизмларни қилиш масалалари ўрганилади. Мақоланинг асосий мақсади қарақалпақ тилида қўлланилиши билан алоқадор эвфемизмларни аниқлашдан иборат.

РЕЗЮМЕ. В статье одним из важных вопросов языкознания является поиск эвфемизмов, связанных со смертью. Основная цель статьи – выявление эвфемизмов, связанных со смертью, используемых в каракалпакском языке.

SUMMARY. In the article, one of the important issues of linguistics is the search for euphemisms related to death. The main goal of the article is to identify euphemisms related to death used in the Karakalpak language.